

PROIZVODNI ODNOSI NA RABU U 16. STOLJEĆU

IVAN PEDERIN
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 949.713"16":332(497.13)"16"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno : 1992-09-01
Received :

U ovom radu nalazi se analiza ugovora o davanju zemlje u zakup i ugovori s pastirima, a potom pregled kultura koje su se na Rabu uzgajale i metode obrade zemlje. Analiza ugovora sa zakupnicima pokazuje da je rapski feudalizam različit od feudalizma ostale Dalmacije, ali da je taj feudalizam degradiran krajem 15. st. No sredinom 16. st., poslije krize feudalizam i poljodjelstvo obnovljeni su. Međutim ugovori sa zakupnicima su u 16. st. mnogo raznolikiji negoli u 15. st. Analiza ovih ugovora pokazuje i mentalitet zakupnika tog doba.

U Dalmaciji prevladava kolonat, a to znači da zakupnik uzima zemlju u zakup i obvezuje se vlasniku da će mu odstupiti dio uroda, već i da će na toj zemlji prebivati sa svojom obitelji. Zemljoposjednik pak sa svoje strane suraduje s *conductorom*, a to će reći da mu posuđuje sjeme, volove za oranje, kace za berbu grožđa. Na taj način dolazi do uske suradnje koja se s vremenom sve više granala. Zemljišni veleposjed je na Rabu federacija niza *conductores* koji svi ovise o zemljoposjedniku i njegovoj infrastrukturi.

Općinski pašnjaci bili su podijeljeni u niz "stada" u kojima su pasle koze i ovce. Stada, koja su pasli pastiri, a obično ih je bilo više, bili su vlasništvo više vlasnika, gotovo žiro banka stoke.

Članak nadalje daje prikaz rada vapnara, mlinova, njihove gradnje i njihova poslovanja. Na kraju se daje pregled društvenoga i socijalnog položaja radne snage, i to muške i ženske radne snage i njihovi gospodarski problemi.

Pišemo ovaj pregled povijesne svakidašnjice jednoga gradića koji je u 16. st. bio u jadranskim prilikama provincijalan, ali je i takav imao svoju ulogu na Jadranu što se razlikovala od uloge svakoga drugog dalmatinskoga grada. Time je Rab imao svoju gradsku individualnost. Ta individualnost nije u našoj znanosti nova i ja sam je opisao u djelu navedenom u bilješci 3. Ovdje opisujemo evoluciju te svakidašnjice u smislu povijesnog toka.

U 16. st. u gradu Rabu već preteže kamena kuća pokrivena crijepom. Ne želeći ulaziti u stilska svojstva tih kuća i umjetnički značaj (to prepuštamo povjesničarima umjetnosti), želimo reći da su rapski zanatlije u 16. st. bili u

pravilu Rabljani. No među zidarima i klesarima sreću se stranci. Juraj Branković, koji je 1499. (11. B. Bonzius, F. 57v - 58r.)¹ sagradio na Rabu kapelicu Sv. Antuna Padovanskog, došao je na Rab iz Šibenika. Bartolomeo di Castron, što je obnovio palaču Taiapiera u Rabu 1499. (11. B. Bonzius, F. 59v - 60r.) došao je iz nekog mjesta kraj Milana. Grgo Puhenić bio je Zadraničanin (1537, 17. F. Fabjanić, XII, D. 36r.). Zidar Frane bio je Senjanin (1544, 17. F. Fabjanić, IV, F. 33 r.). Klesar Mate bio je iz Bara.

Izvan grada na poljodjelskim područjima otoka prevladavala je *camarda*, a to je bila drvena koliba pokrivena kamenim pločama (1531, 17. F. Fabjanić, IV, F. 39v - 40r.), što odgovara u izvorima nazivu *tabulae*. Pa ipak, kanonik Dominik Ručić dao je 1548. (17/2. F. Fabjanić, III, F. 15r -v.) zemlju u zakup obvezavši zakupnika da na toj zemlji sagradi kuću od suhozida ("muralea de maceria"). U drugoj polovici 16. st., u doba poslije gospodarske krize, na poljodjelska područja prodire kamena kuća pokrivena crijepom (1558, 20. J. Zaro, XIII, F. 2/v.).

Naručitelji radova obično su davali zidarima i klesarima jedan dio građevinskog materijala, dok je drugi dio nabavljao sam graditelj. Radovi su se plaćali po koraku zida (17/2. F. Fabjanić, 12a, F. 33v.). U drugoj polovici 16. st. zamjećuje se kod Rabljana ljubav za kuće u poljima s pergolama i sl. (1560, 24. K. Fabjanić, VIII, F. 43v.), što sa svoje strane zasvjedočuje polet poljodjelstva poslije krize.

Rapsko poljodjelstvo

Rapski feudalizam bitno se razlikuje od feudalizma većine dalmatinskih gradova u kojima je prevladavao kolonat.²

Na Rabu je zemljoposjednik - *locator* davao zemlju u zakup zakupniku koji se zvao *conductor* i to obično na određeno doba. *Conductor* se ugovorom obvezuje da će na toj zemlji sagraditi kolibu (kakvu smo naprijed vidjeli) i da će na njoj prebivati zajedno sa svojom obitelji. U ugovoru se točno navodilo kakve je kulture *conductor* morao uzgojiti i što i koliko je morao odstupiti zemljoposjedniku. Nadalje se u ugovoru određivao i broj sezonskih radnika koje je *conductor* morao zaposliti. Određivalo se tko će te radnike platiti. U ugovoru su

¹ S obzirom na to da svi navodi izvora potječu iz Fonda rapskih knezova i bilježnika u Historijskom arhivu u Zadru, navode izvora ne stavljam u bilješku zbog štednje prostora i navoda koji su vrlo brojni, već u zagrade uz navod broja bilježnika, samog bilježnika, quadernusa i folije, također i godine na početku, ako ona nije spomenuta u tekstu.

² Milorad M e d n i, *O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošajah u Dalmaciji*, Zadar, 1920.

se navodile i dužnosti zemljoposjednika prema *conductoru*; on mu je morao dati sjeme ili dio sjemena, volove za oranje i sl. *Conductor* nije bio tek običan radnik, bio je više poduzetnik koji je neposredno vodio obrađivanje zemlje, a znao je biti vlastelin ili svećenik. U toj ulozi on je kao *iobagio* šibenskog zaleđa koji se zbog udaljenosti također morao naseliti na zemlji jer drugačije ne bi tu zemlju mogao obrađivati. No o tome na drugom mjestu. Ovdje ćemo razmotriti razvitak odnosa između *conductor*a i *locator*a koji je na nj prenosio jedan dio svojih prava na zemlju i s njim usko surađivao.

U 15. st. opaža se tendencija k degradaciji odnosa između *locator*a i *conductor*a i to najprije na crkvenom veleposjedu. Kaptol i samostani često su davali zemlje u zakup i tražili od zakupnika samo da im odstupi dio ljetine; oni dakle nisu s njim surađivali.³ U tim slučajevima zemljoposjednik je bio nezainteresiran za zemlju, a ponekad je bio odsutan i pretpostavljao da će zemlja dati sigurnu ljetinu kakva se očekivala.

Rapski vlastelin Juraj Zudnigo dao je svoju zemlju u Snugama u zakup Luki Legatiću 1499. (11, B. Bonzius, F. 35v.). Bio je to veći posjed, a zemlja nije bila razdrobljena. *Conductor* nije bio dužan naseliti se na toj zemlji, ali je trebao samo odstupiti 1/3 vina, polovicu žita i sočivica. Gospodar se obvezao da će mu dati polovicu sjemena. Taj ugovor polazi od uvjerenja da gospodar daje polovicu sjemena i uzimlje polovicu žita i sočivica zato što je ta polovica izrasla iz njegova sjemena. *Conductor* se obvezao iskrčiti jedno područje i odstupiti polovicu voća od voćaka, 1/4 od pilića, 1/3 jaja, 1/3 zelja. Ugovor je bio na neodređeno doba. Ovaj ugovor samo djelomično udovoljava brojnim i dobro određenim uvjetima sličnih ugovora iz 15. st.

Gvardijan franjevačkog samostana Sv. Ivana dao je zemlju u zakup *conductoru* na temelju odluke generalnog kapitula samostana. On je obvezao *conductor*a da se naseli na zemlji na kojoj će sagraditi kolibu. U ugovoru se specificiraju kulture koje će *conductor* uzgojiti, dio koji će odstupiti samostanu, ali ne i dužnosti samostana prema *conductoru* (1499, 11. B. Bonzius, F. 68r.). I ovaj je ugovor bio na određeno doba. U oba ova ugovora zamjećuje se polagana degradacija zemljišnih odnosa iz 15. st. a potom i nedovoljna suradnja između *locator*a i *conductor*a, odnosno *locator*ova nezainteresiranost za takvu suradnju.

Čini se ipak da je gospodarska kriza, što je u to doba zahvatila i Italiju, obnovila zanimanje za zemljoradnju pa je Marin de Lenciis dao svoje zemlje *conductoru* (1500, 12. D. Hermolais, II, F. 6r.) i potanko specificirao da on mora vinograd "annuatim bene et diligenter laborare secundum ordines et statuta Arba et ipsam sternare et refoscere [...] suis omnibus expensis". Nadalje je gospodar specificirao da je *conductor* morao zaposliti 25 radnika u doba berbe grožđa,

³ Ivan P e d e r i n, *Rab u osvjet humanizma i renesanse*, Zagreb, 1989.

odstupiti 1/3 vina “francham, conductam in Arbo”, a on će obvezatno za berbu posuditi *conductoru* kace. *Conductor* se pak obvezao da će u vinogradu zasaditi stabla smokava i maslina među lozom i da će se služiti samo *locatorovim* tijeskom. Nadalje je *conductor* morao odstupiti *locatoru* 1/4 jaja, pilića, zelja, meda i mesa od svinje, a morao se na zemlji naseliti zajedno sa svojom obitelji. Ako bi *locator* želio prodati zemlju, morao ju je najprije ponuditi *conductoru*. Ovaj ugovor već gotovo u svemu naliči ugovorima iz 15. st.

Vlastelin Juraj Zudenigo dao je u zakup zemlju kapele Sv. Margarite Nove kao zamjenik svoga sina koji je bio rektor te kapele (1501, 12. D. Hermolais, II, F. 25r-v.). Ta zemlja bila je “*allocata fuit aliis agricolis, seu conductoribus, quia ipsam male laborabant et studenbant*”. Juraj Zudenigo obvezao je *conductora* da tu zemlju obrađuje o svom trošku, ali se obvezao da će mu u doba berbe grožđa posuditi kace, te da će platiti polovicu troškova za radnike u doba berbe grožđa. Broj radnika ipak nije naveden. Ovdje se opaža želja da se poljodjelstvo obnovi i poboljša. Pa ipak, Juraj Zudenigo sklopio je ugovor ostavivši mnogo toga neodređeno.

Šime Dominis dao je 1509. (12. D. Hermolais, II, F. 44r.) stari vinograd u zakup Šimi Radojčeviću. Radojčević se obvezao da će zemlju obrađivati prema slovu Statuta, da će zaposliti 20 radnika, da će gospodaru odstupiti trećinu vina franco Rab, a gospodar mu je sa svoje strane obćeo kace. Ovaj ugovor bio je ugovor kolonatskog tipa, sve ako i sadrži neke elemente starih ugovora između *locatora* i *conductora*. U ugovoru Ivana Cecusa i njegovog brata Ante (1512, 13. M. Picico, F. 98r.) oni su davali zemlju u zakup kožaru Blažu za trećinu plodova. Ovaj ugovor klasični je kolonatski ugovor. Kolon je u ovom slučaju, kao i obično, vršio neko drugo zanimanje, a ugovor je određivao samo dio ljetine koji je kolon morao odstupiti gospodaru. Ovaj ugovor je po svemu sudeći rezultat polagane degradacije zemljišnih odnosa 15. st. između *locatora* i *conductora*. Do degradacije je došlo jer su obje ugovorne stranke bile zanatlije i bavile se zanatima koji nisu imali veze s poljodjelstvom. Ugovor između Bartula Cernote i Pavla Lisice iz 1512. (13, M. Picico, F. 102v - 103r.) također je kolonatski, i kao takav neprecizan. U tom ugovoru specificira se što je kolon dužan uzgojiti na zemlji i koliko radnika mora zaposliti u doba poljskih radova, ali se ne specificira tko će platiti te radnike. U ugovoru se kaže da kolon može, ako hoće, držati volove za oranje, ali ne i ovce i koze. Spominju se i “*honorationes*”, a to je kokoš i 10 jaja za Uskrs i, napokon, pravo gospodarevo da istjera kolona sa zemlje, ako bi ga on pokušao prevariti.

Ti ugovori kazuju o trvenjima i neslaganjima između gospodara i kolona, odnosno *conductoresa*, do kojih je dolazilo zbog degradacije njihovih odnosa i nepreciznosti ugovora u doba gospodarske krize. U ugovorima se vide brojni

nedostaci suradnje između zemljoposjednika i zakupnika. U tom pogledu najpoznatiji su nedostaci ako su zemljoposjednici svećenici, dakle samostani, crkve i kaptol, pa su crkvene zemlje bile najslabije obrađene. Slični nedostaci opažaju se u ugovorima između dvornika (*gastalda*) bratovština i zakupnika. Dvornici su bili skloni sklapati ugovore o kolonatu (1518, 14/2. Chr. de Thole, F. 81 i 83v.) jer su ih takvi ugovori oslobađali od suradnje sa zakupnicima i s tim vezanih poslova i briga. Slično važi i za ugovore koje su sklapali prokuratori prelata i crkava. Moglo bi se kazati da se takvi nedostaci bilježe u većem dijelu ugovora sklopljenih u prvim desetljećima 16. st., a to je bilo doba krize i opadanja poljodjelske proizvodnje.

Već u trećem desetljeću 16. st. opaža se porast zanimanja za poljodjelstvo. Međutim ugovori pokazuju sve više raznolikosti. Vlastelin Petar Zaro dao je 1524. (14/2. Chr. de Thole, F. 190v.) vinograd i pašnjak u zakup Anti Marsinoviću, koji se obvezao da će obrađivati vinograd s 20 radnika i odstupiti polovicu ljetine, a ne trećinu, jer su čokoti, masline i smokve pripadali zemljoposjedniku. Međutim *locator* je davao *conductoru* polovicu sjemena, a k tome i volove za oranje. Ako bi *conductor* želio pasti na pašnjaku volove i ovce, on će ih kupiti na pola sa *locatorom* i odstupiti polovicu vune, mlijeka, sira i mesa.

Još raznolikiji i precizniji bio je ugovor između Frane Hermolaisa i Tome Markovića iz 1528. (15. F. Terbetius, F. 229r.). U tom ugovoru preciziran je dio koji će se odstupiti od svake kulture, a to je bila polovica voća, četvrtina zelja, meda i svinjskog mesa i masti. Gospodar će dati polovicu sjemena “et medietatem mulierum pro incidendo frumento”, te vola za oranje. *Conductor*, koji se morao naseliti na toj zemlji, mora dati kao regaliju kokoš za Uskrs i Božić, “unum starium vini bozolatini cum uno quarto carnis”, “duo someria di legna”, potom “unum lignum magnum de felice, nec non tempore vindimiarum unam bonam copantam uve pro honorantia patrono”. Bio je to ugovor koji je zakupnika držao u poštovanju prema gospodaru. U toku obnove zapuštenog poljodjelstva obnavljali su se i odnosi između *locatora* i *conductora* sve u smislu mjesnih tradicija otoka.

Braća Ante i Mate Zaro dali su zemlju u zakup i u ugovoru specificirali ne samo suradnju, već i kulture koje će se na toj zemlji uzgojiti (1530, 15. F. Terbetius, F. 264r-v.). Sada zemljoposjednik nije bio tek puki izrabljivač zakupnika, već je s njim surađivao, pomagao ga je i uopće rukovodio s posjedom. Gospodar koji je plaćao dio troškova za obrađivanje zemlje, koji je stavljao kace na raspolaganje u doba berbe grožđa, sjeme, volove za oranje i sl., bio je suradnik zakupnikov. On ga je financirao pomalo onako kako su to u 19. st. radile poljodjelske banke što su zemljoradnicima, npr. u Italiji, davali zajam. Razlika između banke 19. stoljeća i zemljoposjednika 16. stoljeća na Rabu bila je u tome, što je banka imala u vidu uvijek jednu opću situaciju i probleme, dok je

zemljoposjednik feudalnog tipa rješavao individualne odnose s mnogo raznolikosti od slučaja do slučaja, a imao je osobni odnos sa svojim *conductorom*.

Jerolim Zudenigo dao je 1531. (15. F. Terbetius, III, F. 152r-v.) svom *conductoru* Andriji Stošiću polovicu sjemena, platio je polovicu nadnica sezonskim radnicima “ad fodiendum fossata, medietatem seminarum ad incidendum blada, medietatem feminarum ad extirpandas malas herbas”. *Conductor* se sa svoje strane obvezao odstupiti polovicu žetve, koju je morao dovesti *locatoru* u kuću. *Locator* mu je dalje obećao vola za oranje, a *conductor* “cooperire sibi camardam super dictum locum cum mossuno et letamina”, dakle sa stajom i gnojivom. *Locator* je mislio i na ispašu toga vola, pa je *conductoru* dao “unum derrum” kao pašnjak za vola.

U mnogim ugovorima zamjećuju se nepovjerenja zemljoposjednika prema zakupniku. Kristofor Bizza uglavio je u ugovoru o zakupu iz 1521. (17. F. Fabjanić, I. F. 5v.) da zakupnik ne smije trgati bez znanja posjednikova, pod prijetnjom kazne zapriječene u Statutu. U ugovoru između Girolama Badoera i Jurja Surjanića (1541, 17. F. Fabjanić, XVIII. F. 15v.-16r.) uglavljuje se “que prefatus Georgius conductor non possit incidere, nec percutere blada tempore massium, nisi prius dederit notitiam prefato domino locatori”. Bilo je jasno da je *locator* želio vidjeti i procijeniti ljetinu, da bi mogao kazati koliko mu *conductor* točno mora dovesti u kuću i da bi mogao nadzirati berbu grožđa, odnosno žetvu.

Conductor su bili vlasnici kultura koje su uzgajili i mogli su ih prodati, no ponekad se ugovorom određivalo da *conductor* mora o prodaji obavijestiti *locatora* ili da ne može prodati stabla maslina (1532, 17. F. Fabjanić, V, F. 9v.). Ako je *locator* davao u zakup zemlju s voćkama koje su bile njegove, kao Bernardin Zudenigo 1532. (17. F. Fabjanić, VI, F. 5r.), *conductor* mu je morao odstupiti polovicu voća, odnosno maslina. Jerolim Cernota prodao je svom *conductoru* voćke i masline na zemlji koju mu je dao u zakup (1540, 17. F. Fabjanić, XVII. F. 30r.). Opatica Svetog Andrije Matija Dominis dala je u zakup vinograd i oranicu 1533. (17. F. Fabjanić, VI. F. 32v.). *Conductor* joj je morao dati polovicu, a ne trećinu vina, jer su čokoti pripadali samostanu, i polovicu žita. Za jednogodišnje kulture u svoj se Dalmaciji davala gospodaru polovica žetve. K tome se zakupnik obvezao donijeti sa svojim magarcima žito u mlinove samostana, dok se opatica obvezala da će mu dati polovicu sjemena. Vrijedi pravilo da je uz polovicu sjemena uvijek išla i polovica žetve.

Opatija Sv. Petra u Drazi imala je *comendatora* koji je pak imao svog prokuratora. Prokurator je pak davao zemlje u zakup *conductorima*, a *conductor* je sa svoje strane davao pojedine zemlje u zakup za fiksni iznos novca (1533. 17. F. Fabjanić, VII, F. 5v.). Frane Ganzigna dao je 1534. (17. F. Fabjanić, VIII, F.

11r-v.) svoj zemljoposjed u zakup Anti Živčiću na 20 godina. *Conductor* je morao obrađivati zemlje po statutu, kopati grablje (to su bili jarci za otjecanje suvišne vode), sijati sočivice i žito. Gospodar mu je davao dva vola za oranje, jednog od vremena na vrijeme, dok je drugi sve doba zakupa ostajao kod *conductora*. *Conductor* je međutim za tog vola morao plaćati najam, a morao je za nj sagraditi i staju. Morao je gospodaru odstupiti jedno od dva teleta, a također i jednog od dva prašćića. Jerolim Nimira dao je 1536. (17. F. Fabjanić, XI, F. 26r.) vinograd u zakup za polovicu vina. No on je obećao da će u doba berbe grožđa “tempore vindimiarum unam cimbam (vrst malog broda) suam cum uno homine pro portando uvas et tinas bene aptas pro effundendo musto et duas feminas ad vendemiam ac medietatem seminis pro seminando terenum et unam feminam pro messendo frumentum”. Marko Zudenigo dao je 1539. (17. F. Fabjanić, XVI, F. 7v.) u zakup posjed. No on je ranijem *conductoru* platio jedan iznos za poboljšanja koja je napravio na tom posjedu u doba dok je vrijedio ugovor. U takvom slučaju ugovorne stranke običavale su se obratiti nekom općinskom procjenitelju, koji bi procijenio vrijednost posjeda i napose njegove infrastrukture, kako je to 1554. učinio procjenitelj Ante Kršulić (17/2, F. Fabjanić, IX, F. 43v.). Osim toga procjenitelji su procjenjivali voćke na zemljama koje su se davale u zakup (1556, 24. K. Fabjanić, V, F. 30v.), a k tome i žetvu (1581, 24. K. Fabjanić, XXIII, F. 8r.). Na osnovi njihovih procjena utvrdio bi se dio ljetine koji je zakupnik odstupao zemljoposjedniku.

Od vremena na vrijeme zamjećuje se stanovita nesklonost *conductoresa* da prebivaju u kolibama sagrađenim na feudalčevim posjedima, pa se u mnogim ugovorima izričito naglašava da je *conductor* dužan prebivati na zemlji (1540, 17. F. Fabjanić, XVII, F. 30r.). U tim odredbama vidi se obično da je *conductor* bio dužan dovesti mošt (“effundere mustum”) u *locatorov* podrum i njegove kace. *Locator* je ovim putem nadzirao berbu grožđa. Slično se navodi i za vršidbu žita.

Jedan od razloga *conductorove* nesklonosti da prebiva na zemlji mogao je biti običaj da *conductor* gradi kolibu o svom vlastitom trošku. Grgo Šeputić, *conductor* Nikole Dominisa (1559, 20. J. Zaro, XIV, F. 25r-v.), morao je tako “cooperire unam camardam suis propriis sumptibus”. Ta koliba već je postojala, ali je bila raskrivena i zapuštena. Dominis mu je davao “partem tabularum”, ali je *conductor* morao kasnije platiti te ploče. Conte Ambroz Radoević, doseljenik iz Like, koji je nosio taj plemićki naslov, kako je Venecija zvala hrvatske vlasteline iz unutrašnjosti, dobio je od Signorie u zakup školj Laganj 1543. (22. M. Cico, VII, F. 76v - 77v.), ugovorio je uobičajeni ugovor s Ivanom Debeljićem, kojem je stavio na raspolaganje i brod za prijevoz stoke, bačava i vode na školj. Pa ipak, Jerolim Nimira i njegova žena Beatrice ugovorili su 1566. (24. K. Fabjanić, VI, F. 10r.) s Ivanom Arbanašićem da oni “ex propriis expensis costruere debeant

domum choppis cohoptam pro habitatione prefati conductoris et familie sue". Marija de Cernotis dala je 1557. (24. K. Fabjanić, VI, 26r-v.) zemlju u zakup Mihovilu Katiću s jednim pašnjakom. Katić je mogao "plantere de predicto loco id quod bonum ad plantandum fuerit", morao je dati uobičajeni dio ljetine, a za pašnjak je morao platiti travarinu. U ugovoru Zuanne de Benedetti i Girolama Natalello 1577. (24. K. Fabjanić, XX, F. 46r.), osim uobičajenih uvjeta rada, *conductor* se obvezao da će zemlju zagnojiti s 50 vreća gnojiva godišnje.

No s druge strane i u drugoj polovici 16. st. očuvao se kolonat koji se na Rabu pojavio krajem 15. st. u okviru degradacije rapskog feudalizma. Ove loše upravljane zemlje obično su pripadale odsutnim feudalcima ili su to bile crkvene zemlje. Među odsutne feudalce valja spomenuti obitelj Badoer, koja je u 15. st. došla na Rab i stekla dosta zemlje. Jedno s drugim ove zemlje, na kojima su se utvrdili kolonatski odnosi, činile su znatan dio obradivih površina na otoku.

Vlastelinski zemljišni posjed nije bio rasut, a posjedi što su se davali u zakup imali su stanovitu infrastrukturu - kolibu, staju za stoku sitnog zuba i napose volove, možda i krušnu peć, pčelinjak. Sa svim tim *conductor* nije bio posve nezavisan od *locatora*, koji mu je davao volove za oranje, krave, svinje, sjeme, kace, tijesak, podrum. *Locator* je u ugovoru određivao da je *conductor* morao mljeti masline u njegovu tijesku, uskladištiti vino u njegovu podrumu. Posjed velikog rapskog feudalca bio je nešto poput federacije. S jedne strane, feudalac je imao svoju kuću s podrumom, tijeskom i sl., a uz tu kuću vezivali su se posjedi pojedinih *conductora*, što su zavisili od vlasti i infrastrukture središnjice koja je određivala gospodarsku politiku cjelokupnog posjeda. U prvim desetljećima 16. st. poredak je pokazao slabosti i počelo je raslojavanje u kojem se pojavio kolonat. No onda se uočava obnova poljodjelstva i *locatori* su doveli u normalno stanje svoje odnose s *conductorima*.

U sljedećim desetljećima obnovio se odnos između *locatora* i *conductora*. Obnova poljodjelstva i feudalizma počinje u prvoj polovici 16. st. Rapski feudalci su tada vrlo uspješni upravitelji svojih zemalja, koji su nešto znali o poljodjelstvu i koji su usko surađivali sa svojim *conductorima* i pomagali ih. Odnosi 15. stoljeća nisu se olako obnovili. Ugovori iz 16. st. pokazuju da su sklapanju ugovora prethodili dugi pregovori, te da su feudalci bili prisiljeni uvažiti potrebe *conductora*, s kojima su surađivali i suosjećali, dok su *conductori* uvažavali *locatore*. Odatle velika raznolikost ugovora od slučaja do slučaja. U ugovorima se poštuju samo načela Statuta i običaji, no pojedinosti su gotovo u svakom ugovoru drugačije i prilagođene dotičnom slučaju. Rezultat je bio povećanje poljodjelske proizvodnje.

Otok Rab ima mnogo plodne zemlje i vrlo blago podneblje, čak i zimi jer je uvelike zaštićen od velebitske bure. Blagost podneblja opaža se na bujnosti

raslinja na tom otoku.

Temelj poljodjelstva bilo je vinogradarstvo. Prema mjesnim tradicijama koje su vrijedile posvuda u Dalmaciji, u vinograd se među loze sadilo stabla smokava i maslina. Vinogradi su se okopavali na dva načina, već prema dubini kopanja - *sternere* i *refoscare*. Obradivali su se motikom (12. D. Hermolais, F. 6r.). Ako je neka zemlja bila odviše vlažna, kopali su se kanali da bi otjecala suvišna voda - griblje (1528, 15. F. Terbetius, F. 229r.). Oranice su orane plugom (1532, 17. F. Fabjanić, VI. F. 5r.). Krčenje šuma rijetko se spominje (1549, 17/2. F. Fabjanić, VI. F. 5r.). Gnojenje se spominje u rijetkim ispravama (1552. 22. M. Cico, XIII, F. 197v.). Gnojivo se dobijalo u stajama za volove i ovce, o kojima smo naprijed pisali, a više se čita u nastavku.

Od ostalih voćaka ističu se kruške (1530, 15. F. Terbetius, F. 264r-v.), orasi (1552, 17/2. F. Fabjanić, IX, F. 6r i 1540, J. Zaro, II, F. 23v.), koji nisu obični u primorskom pojasu, bademi, kojima prija blago i suho podneblje (1552, 24. F. Fabjanić, IV. F. 4r.), oskоруše (1557, 24. K. Fabjanić, VI. F. 26r-v.). Osobito je važan dud (13, M. Picico, F. 102v - 103r.) pa već 1521. (14/2. Chr. de Thole, F. 148v.) Petar Zudenigo sklapa ugovor sa svojim *conductorom* Lukom Draževićem da će on uzgojiti "debet omni anno vermiculos nutrire". Dud i uzgoj svilca brzo su se proširili na otoku. Svilac se inače nazivao *bombices*, *sive vulgariter chavalieri* (1532, 17. F. Fabjanić, VI, F. 5r.). Čahure su se inače nazivale još i *failope* (1549, 24. K. Fabjanić, II, F. 25r.).

Pčelarstvo je bilo razvijeno pa je svaka koliba u pravilu imala i košnicu, osim u doba krize. U blizini koliba uzgajalo se povrće - cvjetače (1499, 11. B. Bonzius, F. 68r.), blitva, kokoši i po jedna ili više svinja (1500, 12. D. Hermolais, II, F. 6r.). Nadalje su se uzgajale lubenice (1528, 15. F. Terbetius, F. 229r.), bob (1531, F. Terbetius, III, F. 125r - 126r.).

Od žita se uzgajala pirika (segeta) (14/2. Chr. de Thole, F. 148r.), proso, ječam (1573, 24. K. Fabjanić, XVII. F. 24v., 1531, 15. F. Terbetius, III. F. 125r - 126v.), raž na onim zemljama koje su bile vlažne (1540, 17. F. Fabjanić, Test. III, F. 20r-v.), pa pšenica na boljim zemljama.

Rab je bio i još uvijek je šumovit otok. Šume su se održale uprkos lošem gospodarenju koje su Mlečići uzalud pokušavali obuzdati.⁴ Šume su u pravilu pripadale općini. Pa ipak, bilo je šuma koje su bile u privatnom vlasništvu. Rab se inače opskrbljivao drvom za loženje u Podgorju, iz malih luka do kojih su drvo prenosile karavane na konjima s velebitskih padina. U razdoblju gospodarske krize i uskočkog rata ove je trgovine nestalo, a Jerolim Nimira prodao je sa svojom ženom Beatrice 1561. Pavku Čoliću i njegovoj ženi Petronili (24. K. Fabjanić,

⁴ Ivan P e d e r i n, "Rapske šume, fontik, universitas i banke s osvrtom na odgovarajuće ustanove u Zadru", *Rapski zbornik*, Zagreb 1987.

IX. F. 34v.) "tutte le legne di un lhoro bosco posto in valle longa per pretio di ducati cento". I kanonik nećak Francesco Nigusantio prodao je 1561. (24. K. Fabjanić, IX. 36r-v.) "tutte le legne qualunque sorte esser si voglia de un bosco de rason del ditto vescovado posto in la valle de S. Piero de' groseça de minimo che sia della man adrio il pugno et di longheza de pic do e mezo secondo il solito a rason de lire 3 de pizoli per passo".

Nimira je prodao drvo, ali ne i šumu, dok je Čolić prodao drvo mnogo preciznijim ugovorom brodograditelju Nikoli Fabjaniću 1562. (24. K. Fabjanić, X, F. 21r.). On je dopustio Fabjaniću da posiječe "corbami duoi per duoi barche con le sue carene de pic vinti cinque". Corbe su poprečna rebra broda.

I biskup Vincenzo Nigusantio prodao je vlastelinu Šimi Marinellisu drvo jedne svoje šume pokraj Sv. Petra 1563. (24. K. Fabjanić, XI, F. 11r-v.).

Stabla su se sjekla (24. K. Fabjanić, XIII, F. 24r-v.) "lassando mezo pe del troncon de terra quando vora far tagliar le ditte legne di esso bosco", možda da bi iz debbla mogle izbiti nove mladice i da bi se drvo time obnovilo.

I rapsko *stočarstvo* doživjelo je krizu i obnovu. Pašnjaci su općinski, a razdioba tih pašnjaka među pućane i vlasteline bila je uzrokom neprestanih trvenja u 15. st. Sada, u 16. st. pašnjaci se dijele u dvadesetak "stada" - "mandrie", a to su: Gemini, Chavo de Lon (Novalja), S. Vito, Frua, Hospedal de Novaglia, Muchia, S. Michele, Arte, Goli (Školj pokraj Raba), Ronche, Sarigno, Tignarosa, Barbato, Kras, Privrat (posljednja dva u Novalji), Caput Frontis, Kruleša, Zaglava (Novalja), San Zuanne, Mandria Magna, Sanctus Laurentius, Laganj, Dolphin, Nepar, Prozor. Općina je davala pravo ispaše pojedinim obiteljima. Na ovim pašnjacima pasla su stada ovaca i koza. Ako se stoka prodavala (prodavalo se na pr. 110 ovaca "que ad presens sunt in mandria Chinaroxe" za 20 dukata, (1500, 12. D. Hermolais, I, F. 2v.), to je značilo da je kupac onda odlazio na pašnjak odnosno stada i birao 110 ovaca za sebe.

Pašnjaci, koji su se dodjeljivali pojedinim obiteljima, bili su otuđivi kao i kulture zakupnika, pa je tako klobučar Pavao prodao svoja prava na jedan dio pašnjaka za 4 libre 1500. (12. D. Hermolais, III, F. 9v.). Pašnjaci su, doduše, bili općinsko vlasništvo, ali su ih korisnici u 16. st. smatrali gotovo svojima, pa je tako i vlastelin Nikola Zaro prodao 1528. (15. F. Terbetius, F. 195r.) svoj dio pašnjaka, koji je dobio od komune, Paolu Antoniu Badoeru. O ovakvim prodajama i preprodajama pašnjaka dodijeljenih od općine čita se mnogo u izvorima. Ponekad se (1523, 15. F. Terbetius, III, F. 363) dodijeljeni *herbaticum* prodavao zajedno sa stokom.

Rab je imao razvijeno stočarstvo koje je svoje proizvode izvozilo u Mletke (1528. 15. F. Terbatius, III, F. 49r, 51v.).

Stoku su pasli pastiri, koji su bili smatrani zanatlijama a zvali su se

bravarius (1531, 15. F. Terbetius, III, F. 122r.). Oni su uzimali naučnike po istim uvjetima kao i ostali zanatlije. Pa ipak, za razliku od ostalih zanatlija, *bravarii* su zavisili od vlastelina kojima je bilo dodijeljeno pravo ispaše na stanovitoj površini, pa je u tom smislu njihov položaj bio sličan položaju *conductora*. Girolamo Badoer i Marin Nimira, su vlasnici jednog stada ovaca, uzeli su *bravariusa* kojem su dali kuću gdje će stanovati i dva vola da obrađuju njihove zemlje. Osim toga on je trebao pasti i njihovo stado (1532, 15. F. Terbetius, III, F. 184r.). Drugi *bravarii* bavili su se samo stokom, no oni su za stoku, koju su pasli, bili odgovorni vlasniku (1524. 15. F. Terbetius, Test. F. 35r.).

Pa ipak, nisu svi *bravarii* zavisili od nekog vlastelina. Ivan Terac, nazvan Marinić, kupio je *herbaticum* od više osoba i skupio stado pa je tako bio nezavisan od vlastelina (17. F. Fabjanić, Test. II, F. 15r-v.). Bilo ih je koji su investirali u pašnjake, kupovali ovce i davali ih u zakup (1538. 17. F. Fabjanić, Test. III, F. 8v - 9r.). Na Rabu se dobro znalo koliko grla stoke može pasti u pojedinom stadu i nisu sva stada imala po jednog vlasnika, štoviše, većina ih je imala po nekoliko vlasnika, koji su prodavali ili preprodavali pašnjake koje su dobili kao *herbaticum*, dakle na uporabu (1532. 17. F. Fabjanić, V. F. 20r.). Površina koja se subinfefudirala nije se opisivala kao površina, već prema broju stoke koja je toj površini odgovarala, dakle prema "stadu" - *mandria*. Tako su pojedina stada malo pomalo postojala kolektivnim vlasništvom, nešto kao dioničko društvo, gotovo kao žiro banka stoke. Stoka je na taj način postala nekakav pokretni kapital. Luka Mirković dao je jamstvo ("piezeria") za svog sina 1534. (17. F. Fabjanić, VIII, F. 3r.), koji je bio "conductor introytum ecclesie cathedralis Arbi". On je jamčio prokuratoru te crkve Kristofory Cemoti sa svim svojim kozama i ovcama što su pasle u tri rapska stada. Zanatlija Ilija dugovao je Girolamu Badoeru 120 libara (1530. 17. F. Fabjanić, XI, F. 4r.). S obzirom na to da nije imao gotovine, on je dio duga vratio sa 60 ovaca "existenti in la mandria de Frua".

Veliki vlasnici stoke mogli su sami zaposliti jednog *bravariusa*. Girolamo Badoer zaposlilo je 1530. (17. F. Fabjanić, XIII, F. 2r-v.) Antu Živčića kao *bravariusa*. Živčić je bio odgovoran samo Badoeru za stoku, i ako je stoka crkla, bila izgubljena ili oteta, on je gospodaru morao tu stoku nadoknaditi. Stoka je danju pasla, a noći je provodila u prostoru ograđenom suhozidom - *seralea*.

U slučaju da je stado bilo sastavljeno od grla što su pripadala raznim vlasnicima - dioničarima *partecipi* ili *parcenevoli*, vlasnici bi među sobom izabrali jednoga koji bi izdavao naloge za klanje muških janjaca u rapskoj mesnici - *beccaria*. Ti janjci kasnije su se prodavali po određenoj cijeni (1539, 17. F. Fabjanić, XV. F. 25v.).

Šime Dominis Bakin i Nikola Zaro Sirovica bili su takvi glavari - *capi dioničara* San Vito (1540. 17. F. Fabjanić, XV, F. 15r.) pa su stado što je pripadalo skupini vlastelina i kanonika dali u zakup Kirinu Kanjaniću. Stoka je pasla na školju Dupin, a Kanjanić je smio na tom školju uzgajati i žito.

Korporacije su imale svoja stada pa su *sindici populi* dali stado Universitasa u zakup za 72 dukata godišnje. Zakupnik Domenico de Cortesius morao je ipak predočiti jamstvo - "una bona et sufficiente piezaria" (1540, 17. F. Fabjanić, XVII. F. 26v - 27r.). Pašnjak se davao sa stokom isto onako kako se poneka zemlja davala s kulturama, npr. maslinama i lozom, te kolibom. No kako su se pašnjaci dijelili od vremena na vrijeme, tako su se i stada davala u zakup za određeno doba, kao uostalom i zemlje. Girolamo Badoer, mletački patricij koji nije rado prebivao na Rabu, dao je svu svoju stoku u stadima Barbat, Zaglav i Hospedal u zakup Dominiku Dokuli "fino il compimento di questo et altro decennio de la division del herbatico si farà del nobelli" (1544, 17. F. Fabjanić, XX, F. 25r.). Badoer je plaćao *herbaticum* općini, a to je bilo 58 libara po centenaru "libere et exemte de ogni angaria et spesa", no sad je to plaćanje na sebe preuzeo Dokula. Dokula je k tome morao prodati svu vunu toga stada po 45 libara po centenaru Badoeru, a k tome i svu mušku janjad za 30 novčića po grlu. Dokula je bio odgovoran za svako grlo stoke, no kao viša sila priznavali su se pljačka stoke u ratnim prilikama. *Bravarii* su često pasli stoku svojih gospodara sa svojom vlastitom. Vlastelin Mihovil Spalatin sredio je račune sa svojim *bravariusom* Jurašinom Terčićem 1544. (17. F. Fabjanić, XX. F. 35r.) "tam de animalibus, quam de lanis et manchamentis". Terčić je imao manjak od 60 libara pa je "obligavit et hypotecavit triginta quinque animalia pecudina magna, qua dixit habere in mandria Frue ad ratione soldorum triginta sex parvorum singulo animale in casu que non solverit et termino suprascripto satisfecit".

Zaharija Paštrović dao je 162 ovce u zakup udovici Stanici Terčić 1575. (24. K. Fabjanić, XIX. F. 32r.) za 14 novčića po grlu. No vuna i janjci išli su Paštroviću. *Bravarius* se obično plaćalo mlijekom i sirom, jednim dijelom vune, a svakako i povlasticom da uz gospodareve ovce drži i poneku vlastitu, za koju nije plaćao *herbaticum* koji se inače plaćao po grlu stoke (1562, 22. M. Cico, XVI, F. 278r. i 23. F. Jačina, II, F. 1v.).

Pastir Mate Čačić morao je platiti 66 libara apotekaru Petru i 40 libara Jurju Hermolaisu "pro mancamiento animalium" za koje je on bio odgovoran (1546. 17/2. F. Fabjanić, I. F. 102r - 104r.). Juraj Deželjinić, pastir Ivana Dominisa, pasao je 1550. (17/2. F. Fabjanić, VII. F. 31r.) 360 koza i ovaca. Mnogi vlasnici stoke bili su "parcenevoli" - dioničari više od jednog stada, kao Juraj Zudenigo koji je 1554. (17/2. F. Fabjanić, X, F. 21r-v.) imao ovce u stadu S. Vida i Muchie. Pastiri su imali svoje kolibe i na području stada u kojima su

prebivali (1555. 17/2. F. Fabjanić, XI. F. 18v - 19r.) da bi mogli čuvati stoku i štiti je od lopova. Girolamo Badoer (1549. 23. F. Jačina, III. F. 14v - 15r.) uzeo je za pastira stada Zaglav u Novalji Kristofora Kamaja na dvije godine, obećavši mu da će mu “coprire con tavole una casetta”, dakle da će mu pokriti kućicu pločama. Kamajo je u toj kućici trebao prebivati sa svojom obitelji, a gospodar mu je obećao “et anche coprire una altra casetta nella mandria per tenere in quella formaggi et altre robbe necessarie al suo mestiero”. Stado je imalo 800 koza i ovaca. Pastir je dobivao dio prihoda od toga stada, ali je bio dužan dati “le solite et consuetergalie” gospodaru.

Stoka koja je pasla na školjima bila je nezaštićena od lopova i morskih razbojnika, pa je pastir Martin Papić morao naknaditi 40 libara za stoku koja mu je povjerena na školju Prviću a bila je pokradena (1523. 17/2. F. Fabjanić, XIIa, F. 10v.). Stoku su na Rabu inače čuvale noćne straže oboružane i plaćene od vlasnika stoke (1551, 22. M. Cico, VII. F. 166v.). Ove straže morale su spriječiti krađe i otjerati lopove i razbojnike. Ti napadači znali su biti i uskoci, pa jedan ugovor iz 1575. (24. K. Fabjanić, XIX. F. 32r.) predviđa mogućnost da uskoci otmu ovce.

Inače granice pojedinih stada bile su označene i zatvorene (1562. 22. M. Cico, XVI. F. 278r.).

Pastiri Grga i Kristofor Mlazović dali su punomoć odvjetniku Kolanu Šegoti (1581, 24. K. Fabjanić, XXII, F. 64v.) da ih zastupa pred sindicima Dalmacije “et presertim de nominatim cum domino Christophoro Zaro occasione cuiusdam asserti latrocinii quorundam pecorum et aliorum animalium prout in sententia criminali sub presenti regimine apparenter dixerunt ad agendum...”

Janjci i janjeće kože (24. K. Fabjanić, VII. F. 15v. i 34 v.) izvozili su u Mletke, Sinigaliju, a tražila su se i druga tržišta. Među trgovcima tom stokom često se nalaze mesari. Cijena jednog janjca bila je 20 novčića.

Uzgoj koza i ovaca bio je velik pothvat na Rabu, i to pothvat koji je i sigurno davao znatan prihod od vune, mesa, koža i mliječnih proizvoda. Sve to se izvozilo i na tome su se ostvarivale prilične zarade. Izvoz je rastao potkraj stoljeća, a uskočki rat nije bitno utjecao na rapsko stočarstvo.

Rapsko poljodjelstvo trebalo je stoku. Rapski veleposjed bio je sastavljen od niza manjih i međusobno povezanih posjeda kojima je rukovodio po jedan *conductor*. Na čelu tog niza manjih zemljišnih posjeda stajao je vlastelin *locator*. *Conductor* je trebao volove za oranje, a sa svoje strane uzgajao je svinju, kokoši, pčele. K tome je trebao i teretne životinje da prenosi sjeme, žetvu i da od stoke dobije gnojivo za zemlje koje je obrađivao.

Na Rabu su se uzgajali tegleći konji (1508. 12. D. Hermolais, II/b. F. 37v.). Na svakom zemljišnom posjedu postojala je uz kolibu još košnica,

kokošinjac i svinjac (1512. 13. M. Picico, F. 102v - 103r.). Kad je vla. Bartul Cernota dao jedan posjed u zakup Pavlu Lisica, on mu je osim zemlje obrađivanje dao i pašnjak za volove, a *conductor* se morao obvezati da neće drža drugu stoku na zemlji, osim, dakako, svinje. Pašnjak za volove za oranje bio je u pravilu dio posjeda koji je *locator* davao *conductoru* u zakup (1550. 14/2. Chr. de Thole, F. 7v.). *Locator* je davao *conductoru* u pravilu još i vola, a ponekad jednu ili više krava. U tom slučaju (1524. 14/2. Chr. de Thole, F. 190v.) su se mlijeko i telci dijelili na pola, a *conductor* bi po isteku roka zakupa vraćao kravu gospodaru. Ako je *locator* davao vola *conductoru*, on ga je obvezao da za nj plati najam (1543. 17. F. Fabjanić, VIII. F. 11r-v.). *Conductor* je *locatoru* dugovao još 1/4 svinjskog mesa ako je svinja bila njegova, odnosno 1/2 ako je bila *locatorova* (1539. 17. F. Fabjanić, XVI. F. 7v.). *Conductor* je držao do četiri svinje (1540. 17. F. Fabjanić, XVII. F. 11v.). No svinje su se znale dati na ispašu pastirima koji su pasli ovce, i u tom slučaju su se prašičići dijelili na pola (1575. 24. K. Fabjanić, XIX. F. 20r.). Jelena Marinić prodala je Frani Kiričeviću polovicu svog vola i iznajmila mu drugu polovicu (1555. 17/2. F. Fabjanić, XI. F. 17v.). Ona je u tom slučaju postupila jednako kao brodovlasnici koji su *patronusu*, dakle kapetanu 15. st. običavali prodati dio broda kojim je on zapovijedao, da bi *patronus* bolje čuvao brod. Jerolim Slavković, pučanin, dao je Marinu Beliću 1539. (23. F. Jačina, I. F. 17) kravu s teletom, procijenjene na 39 libara "in societatem". Telci su se dijelili na pola. Ako bi krava bila ukradena, Belić je morao platiti odštetu Slavkoviću, ali ako bi crkla, nije bio dužan odštetu. Prokurator bratovštine Sv. Kristofora Jerolim Zaro i Mate Veselić dali su Luki Guščiću zemlju u zakup (1549. 24. K. Fabjanić, II. F. 25r.). Budući da bratovština nije imala svoje volove, oni su se obvezali da će platiti polovicu najma za vola koji će *conductor* iznajmiti. Oni su mu dali još neku stoku, ali se *conductor* morao obvezati da neće uzeti na ispašu stoku trećih osoba. Najam za vola iznosio je 46 libara godišnje s plaćanjem unaprijed (24. K. Fabjanić, VI. F. 9r.) 8 libara, a ostatak na kraju godine. Brodograditelj Jakov Karatelić dao je Petru Sodiću u najam vola za jednu godinu (1573. 24. K. Fabjanić, XVII. F. 24v.) za devet velikih kvartī žita, točnije za tri kvarte pšenice, dvije kvarte prosa, dvije ječma i dvije raži. Sodić je to žito morao dati o prvog žetvi, a to je bilo za dva mjeseca. No volovi za oranje znali su se uvoziti iz Like preko otoka Paga (1576. 24. K. Fabjanić, XX. F. 17r.). *Conductores* su bili dužni sagrađiti staje za volove (1537. 24. K. Fabjanić, VI. F. 26r-v.).

Na Rabu su se uzgajali i jahaći konji, koji su znali koštati i po 50 dukata po grlu (1532. 17. F. Fabjanić, VI. F. 7r.). Ti konji obično su služili za putovanja u Hrvatsku (1579. 24. K. Fabjanić, XXII. F. 26r.). Glavni uzgajivači na Rabu bili su Bartul Picico i Jerolim Hermolais, koji su 1578. (24. K. Fabjanić,

XXI. F. 18r.) imali osam konja “in campagnia”, to jest u združenom poduzeću.

Na Rabu su se k tome uzgajali i golubovi, pa je Juraj Valentić prodao 1570. (24. K. Fabjanić, XIV. F. 9r.) Bartolu di Bergamo “buxi quatro de ave esistenti apreso il dito venditore”. Golubinjak se sastojao od osam “rupa” (“buxi”), a ranije je bio vlasništvo “a soceda per mità con esso comprador”.

U rapskoj gospodarskoj infrastrukturi ističu se *mlinovi*. Zbog oskudnosti vodenih tokova na Rabu voda se sakupljala u umjetnom jezercu. Kad bi vode bilo dovoljno, ona bi se puštala u jazove da bi pokrenula kamene žrvnjeve.⁵ Veliki posjedi imali su u pravilu i svoj mlin, kao npr. opatija Sv. Petra u Drazi (1521, 14/2. Chr. de Thole, F. 169v.). Ivan Dominis imao je mlin na Kamporu (1529. 15. F. Terbetius, F. 252r.). Obitelj Ganzigna imala je mlin na Snugama, gdje je bilo dosta vode (1520. 15. F. Terbetius, III. F. 264r.), a također i obitelj Cernota (1523. 15. F. Terbetius, III. 365r; 1524. 17. F. Fabjanić, I. F. 45r.) i Zaro (1528. 15. F. Terbetius, Test. 156r-v.), te Migna (1537. 17. F. Fabjanić, XIII. F. 3r.) i Spalatin (20. J. Zaro, X. F. 2r.).

Juncius de Lumencis dao je uime svog brata Antonia de Lumencis, opata Sv. Petra u Drazi, mlin te opatiije u zakup za 120 libara godišnje (1499, 11. B. Bonzius, F. 39v.) uz obvezu da održava mlin. Stefano de Cortesiis dao je 1544. (17. F. Fabjanić, XX. F. 20r.) svoj mlin sa zemljama uz taj mlin u zakup *conductoru* Mati Zlogrančiću pod uvjetima koji su vrijedili za davanje zemlje u zakup. Zlogrančić je osim toga trebao održavati mlin. Nikola Colić je kao *conductor* opatiije Sv. Petra dao u zakup mlin te opatiije (1554, 17/2. F. Fabjanić, X. F. 1r-v.) zajedno s kućom i zemljama što su uz taj mlin pripadale. Lukša Terčić morao je međutim “stagnar il lago del ditto molin et venendo chazar over disconçarse il dito mollin per causa dele rote, mazine over fuso” a k tome i “far uno folador over volgarmente stoppa per falcar le rasse”. U jazovima se dakle močio tekstil za tkanine koje su se nazivale rašama. Ovaj mlin bio je očigledno zapušten i sada ga je zakupnik morao obnoviti. Jerolim Ganzigna dao je u zakup svoj mlin u Snugama (1556. 17/2. F. Fabjanić, XI. F. 39r.) Francescu Scarafono za 1/3 prihoda. Mlinove je tu i tamo trebalo obnoviti pa je Niccolo Fortuna trgovao kamenim žrvnjevima 1561. (24. K. Fabjanić, IX. F. 33r.). Frane Dominis je 1503. (24. K. Fabjanić, XXIV. F. 26 i 33v.) dao sagraditi novi mlin sa žrvnjevima od kamena koje mu je dobavio Nikola Bičća. Ovaj mlin sagradio je Giovanni Maria Menco iz Messine, “ingegnere da mulino” sa zamašnjakom i dva žrvnja u toku srpnja 1583. (24. F. Fabjanić, XXIV. F. 45v.). Mlin je bio neotuđivi dio zemljišnog veleposjeda, koji je želio biti samodovoljan i najvažniji čimbenik po kojem su *conductoru* zavisili od *locatora*. No zanatlije su ostali izvan ove gospodarske organizacije i mogli su mljeti svoje žito u bilo kojem

⁵ Djelo iz bilj. 3, str. 61-63.

mlinu neke zemljoposjedničke obitelji. Pritom su morali dati mlinaru dio brašna, što se zvao *minella*, ili pak mljeti sami u malom mlinu - "mulinello cum cathedra", a to je bio ručni mlin sa sjedištem za onoga što je mljeo (1526. 15. F. Terbetius, Test. F. 273r.). Takvi mlinovi nalazili su se i u vlastelinskim obiteljima, ako one nisu imale svoga mlina, kao u kući Zudenigo (1514. 15. F. Terbetius, Brakovi 58r - 59r.).

No veliki zemljoposjed u pravilu je imao i svoj tiješak za vino i za masline (1537. 17. F. Fabjanić, Test. II. F. 18v - 20 r.).

Rapsko građevinarstvo trebalo je *kamenolome*, *vapnare* i *crijepove*. God. 1499. (11. B. Bonzius, F. 70v.) čita se o nekom Lovrincu koji je imao vapnaru u blizini Sv. Petra u Drazi. On je dobavljao svojim klijentima kamen, vapno i crijep. God. 1533. (15. F. Terbetius, III. 194r-v.) sklopio je Kristofor Cernota ugovor sa zanatlijom Kirinom sa Cresa - *fornarom*, da mu sagradi vapnaru na Rabu. Cernota mu je dao sedam dukata predujma, a obećao mu je daljnjih sedam na kraju radova koje je Kirin izvodio zajedno sa zlatarom Vickom i sa Bernardinom Škrtićem. Cernota mu je k tome obećao još 18 libara u toku mjeseca u kojem je on izvodio radove. God. 1534. (17. F. Fabjanić, VIII. F. 35r.) jedan je drugi *forner* sa Cresa - Frane sklopio s Kristoforom Spalatinom ugovor da mu sagradi vapnaru na mjestu gdje će to dopustiti knez. Sada već svaki veći zemljoposjed nastoji imati i svoju vapnaru, da bi time upotpunio infrastrukturu svog posjeda i centralizirao tu infrastrukturu. Graditelji vapnara uvijek su dolazili sa Cresa. Šime i Ivan Dominis sklopili su ugovor s Andrijom sa Cresa da im on sagradi vapnaru u Drazi Sv. Petra blizu mlina (1550. 17/2. F. Fabjanić, VI. F. 29v.). Frane Kokorušić sa Cresa sagradio je 1554. (17/2. F. Fabjanić, X. F. 20v.) vapnaru na školju Maun za 161 libru, bačvu vina, drvo za loženje i grede za gradnju vapnare. Kokorušić je sagradio 1563. (22. M. Cico, VI. F. 62v.) vapnaru za kanonika Kristofora Ganzignu. Majstor je dobio kamen, jednu trećinu *pontella*, a to su bili drveni potpornji, dok je Ganzigna nabavio 2/3 *pontella*, sve drvo za loženje i pobrinuo se za fizičke radnike - *manoali*. Onda je Kokorušić sagradio veliku vapnaru za Jerolima Ganzignu za 24 dukata (1545. 22. M. Cico, VII. F. 1270r.). Ganzigna je dobio sve drvo, a to su bile "travame di forcame, tavole et ponti [...] e tutti i legni et frasche da bruser", dakle drvo za loženje i gradnju, a platio je i "spese di boccha conveniente, li operai anchora". Arcidjakon Jakov Hermolais i Dominik iz Brescie sagradili su za sebe veliku vapnaru za 50 dukata koju je sagradio opet Cresanin Nikola Pozup 1556. (22. M. Cico, XIII, F. 214r.). Sin Frane Kokorušića sa Cresa - Andrija sagradio je 1551. (24. K. Fabjanić, III, F. 32v.) vapnaru za Domenica Cortese za 14 dukata s materijalom koji mu je dobio Cortese, a on platio i "spese di bocha". Frane Kokorušić sagradio je vapnaru i za opatiju Sv. Petra 1555. (24. K. Fabjanić, V. F. 16v.).

Na početku stoljeća zamjećivao se na Rabu nedostatak *vapna*. Sada, 1563. (24. K. Fabjanić, XI. F. 9r-v.) Mate Kuzula izvozi 150 *mastelli* vapna na Lošinj, ali s dopuštanjem kneza jer se tu radilo o materijalu kojega ranije nije bilo u dovoljnim količinama.

Sada Cresani nisu više jedini specijalisti koji grade vapnare, pa je Jerolimu Ganzigni sagradio vapnaru Marko Martinović sa Hvara zajedno sa zidarom Jurjem Jurašićem (1576. 24. K. Fabjanić, XIX. F. 43v.). Polovica vapnare pripala je Ganzigni, a druga polovica graditeljima. Zidar Juraj Matković sa Hvara sagradio je Francescu Pinzin vapnaru 1578. (24. K. Fabjanić, XXI. F. 4v.) u Neparu, tamo gdje je ona i prije postojala. I Šimi Marinellisu je sagradio vapnaru Cresanin Ivan Požupić 1579. (24. K. Fabjanić, XXI. F. 62v.). Krajem stoljeća graditelji vapnara nisu više samo Cresani, već dolaze i sa Hvara, a među vlasnicima nalaze se osim vlastelina još i pučani.

Rapsko graditeljstvo trebalo je još *crijepove* i *opeke*. Međutim tek 1551. (17/2. F. Fabjanić, XIX. F. 28v. - 19r.) čita se o Filippu Guanieru iz Ravicra (jurisdikcija Padove) koji je prodao Anti Dokula, agentu i predstavniku trgovca Dominika Dokule, sav crijep i sve opeke proizvedene u Neparu u roku od dvije godine, po cijeni 6 libara po miljaru crijepa ili opeka. Kakvoća ove robe morala je biti "dela sorte come quelle da Piran". Split i Šibenik bili su u 15. st. preplavljeni dubrovačkim crijeparima koji su proizvodili crijep. Sad se na Rabu šire talijanske tehnike za proizvodnju crijepa i opeka. Guañer je sklopio feudalni odnos s Dokulom, koji je bio pučanin, i obvezao se da neće prodavati ni trampiti crijep i opeke trećim osobama, već samo Dokuli. Dokula se pak obvezao da će Guañeru naknaditi sve troškove života i proizvodnje. On mu je dao "fassa 300 de paglia de segala over altro sera bono per choerverzer non potendo se haver tanta paglia al numero di fassa 300 soprascritti cum stoppi di saligaro over venchio bisognano per ligar il coverchio nec non anchora dargli over far fargli tre cariole per chorizer li diti coppi et pietra".

Rab je u toku 16. st. uvezio kamen iz Istre i to se zamjećuje u nizu dokumenata. Klesari Petar iz Luke i Dominik Zavorović, koji su pridošli iz Šibenika gdje su sudjelovali u gradnji stolne crkve Sv. Jakova, i prokurator gradnje stolne crkve Sv. Marije na Rabu Juraj iz Grižana dali su nalog rapskom zidaru Jurju Ripiću da im dobavi (1542. 17. F. Fabjanić, XVIII. F. 43v.) "piere N^o cinquanta çoe 500 chiamate mandolato" do kraja listopada. Bila je to vrst kamena žućkaste boje sličnog mramoru. Kamen je morao biti "ben spontate et ben desgregate senza vena et schienza alcuna di sopra et che qualunque piera sia per quadro uno pe et sue deda et grossa deda quatro conduti qui in Arbe a sue spese". Cijena je bila 10 dukata za svaki centenar. Ripić se obvezao dati i *zontu*, dakle dodatak od 10 kamena po svakom centenaru. Norme o kakvoći određivane su prema

načelima i običajima što su važili u Mlecima, pa je kanonik Nikola Čolić sklopio ugovor sa zidarem Jurjem Ripićem da se načini "quadradi de pietra de mandolato setecento çoe 700 largi uno pe et duo deda et altro tanto per largeça di grosseca come sono quelli de S. Zacaria a Venetia spontadi e grezi, qual quadradi esso magistro Zorzi sia tenuto et obligato far et darli ala marina in valle de Campora de la isola di Arbe al cargador dove si possano habilmente et sença periculo cargar ogni mese uno centenar començando subito che esso magistro Zorzi tornera da Venetia del presente viazo. Prometendo etiam esso magistro Zorzi di non far niun altro lavor fino che non compira a far et dar al cargador li ditti quadradi 700". Cijena je bila 12 novčića za svaki "quadrello" i Čolić je dao kaparu (1555. 17/2. F. Fabjanić, XI. F. 14v.). Ovaj građevinski kamen potjecao je od kamenoloma na Capo di Fronte na Rabu.

Juraj Ribić dobavljaio je (1556. 17/2. F. Fabjanić, XI. F. 38v.) kamen iz ovog kamenoloma da zadovolji sve veće potrebe građevinarstva na Rabu, jer se u gradu i na otoku gradilo to više što se više primicao kraj stoljećea. Pa ipak, knez i kapetan Antonio Canal naložio je klesaru Meti iz Bara da mu načini "una colonna de standardo con li sui schalini" od istarskog kamena (1559. 20. J. Zaro, XV. F. 15v.), koji je po svemu sudeći bio bolje kakvoće od rapskog kamena.

God. 1573. (24. K. Fabjanić, XXIV. F. 40r.) kamenarstvo je pošlo naprijed jer je Bortolo Noro iz Mletaka otkrio "una petrara di mandolato in questa isola d' Arbe nel contin di S. Margarita onde e gli magistro Bartolo mosso de suo spontaneo volere fece l' infrascripto acordo o vero compagnia con il sp. messer Nicolo Biçça, nobile d' Arbe per spacio d' anni cinque prossimi venturi. Cioe esso magistro Bartholomio squadrare debba ogni et qualunque sorte di piere qual d' essa pedrara chavara foro a tutte le spese sue et chavate et squadrate che saranno che puoi alle spese d' esso messer Nicolo siano condutte alla marina et ivi caricate farle condur a Venetia ovvero fara di bisigno pur alle spese d' esso messer Nicolo et vendute che saranno il retrato d' esso partir si debba per mittà pagan il decio bisognando o vero qualche altra angaria de tutto il emulo dichiaran ch'il già detto messer Nicolo tenuto et obligato sia dargli suvention et agiunto in far lavorar le ditte piere la qual suvention esso magistro Bartholo pagarle debba secondo esse piere si venderanno ne alle possa ad altri vender per via et modo alcuno della qual suvention creder si debba al loco de esso messer Nicolo, secondo alla giornata li dara agiunto et soccorso."

Feudalni veleposjed obično je imao i svog *pekara*. Tako je Frane Zudenigo uzeo za pekara 1529. (19. F. Nožica, IV. F. 5v.) Jurja Hudića i zaposlio ga u svojoj pekari. Oni su dobitak dijelili na pola, no gospodar je obećao pekaru dati ovcu za Božić i *calatro* meke otočne vune, te još jedan *calatro* istarske vune, koja je bila bolje kakvoće. Taj drugi *calatro* vune mogao je biti i levantska vuna.

Zudenigo mu je još obećao i quartu vina, što je bila dalmatinska mjera.

God. 1551. (17/2. F. Fabjanić, VII. F. 2v.) uzео je odvjetnik Jerolim Zaro, vlastelin, Ivana Krasovića za svog *fornera* na 5 godina. On je morao prebivati sa svojom obitelji u pekari, brinuti se za nabavu drva za loženje i dijeliti s gospodarom kruh na pola. Osim toga zakupnik je morao dati gospodaru i 6 libara godišnje. Gospodar mu je sa svoje strane morao dati 2 *calatra* meke vune godišnje, ovcu za Badnjak, quartu vina, ručak za Božić, drugi ručak za Uskrs i dva quatruća ulja.

Na Rabu su bili poznati sljedeći zanati - *calafatus* (brodograditelj), *spadarius* (sabljar), *barillarius* i *butarius* (bačvari), *peliparius* i *pelifax* (krznar), *cerdo* (kožar), *sartor* ili *sutor* (krojač), *murarius* (zidar), *lapidida* (klesar), *chuparius* (crijepar), *faber* (kovač), *vasellurius* (grnčar), *remarius* (veslar), *petinarius* (češljar), *venderigola* (piljar), *aromatarius* (apotekar), *pescador* (ribar), *fornarius* i *clibanarius* (pekar), (prema grčkom κλιβανος) *calçlaro* (obučar), *tabernarius* i *locander* (krčmar), *sarcinador* (od sarcia - uteg, dakle proizvođač utega i mjera), *sculptor* (kipar), *pictor* (slikar), *fenestrensius* (staklar).

Ako su ti zanatlije dobro zarađivali, nastojali su kupiti neku zemlju, kao sabljjar Ambroz 1520. (14/2. Chr. de Thole, F. 127v.), ili neku kuću (15. F. Terbetius, III. F. 133r.).

Zanatlije su uzimali naučnike koji su se u izvorima nazivali *garzoni*. Naučnik je morao slušati majstora, služiti ga, a majstor ga je morao izdržavati, hraniti, obuvati i odijevati, a k tome i učiti zanatu. Na kraju je gospodar davao naučniku plaću koja se ugovarala, davao mu je novu odjeću i "ferramenta artius", dakle alat.

Dominik Dokula dao je svog sina u nauk Jurju Ripiću na pet godina (1530. 15. F. Terbetius, F. 263v.). Osim uobičajenih uvjeta otac je imao pravo raskinuti ugovor ako ga Ripić ne bi poštovao, no otac je bio odgovoran za moguće štete koje počini njegov sin naučnik. *Patron di barca*, dakle kapetan broda, a tako i pastir, uzimao je mornare, ili pastire, u nauk s ugovorima istog tipa (1528. 15. F. Terbetius, III. F. 48r. i 120r.). *Patronus* je bio zanatlija koji je uzimao *garzonusa* i učio ga vještini plovidbe, dok je *bravarius* uzimao naučnika i učio ga vještini kako se čuvaju ovce. Mnogi momci ukrcavali su se na brodove mlletačkih i drugih talijanskih *patronusa* (15. F. Terbetius, III. F. 141r.).

Nezakonita djeca vlastelina postajala su *garzonusi* ponekog zanatlije, kao Dominik, vanbračni sin Marka Zudeniga (1531. 15. F. Terbetius, III. F. 157r.). Mornar Jakov Merkšić dao je sina za *garzonusa de bodega* trgovcu Jakovu iz Sinigallie 1525. (17. F. Fabjanić, II. F. 15r.), dakle za trgovačkog pomoćnika u njegovu dućanu. Gospodar ga je morao "instruir, amaistrar et insegnar boni costumi" pored ostaloga. Rabljanin Nikola Babajić ukrcao se kao *garzonus* na brod

patronusa Ludovica Bianchinija iz Jakina (1535. 17. F. Fabjanić, IX. F. 22r.) za čak 18 dukata godišnje, što je bila svakako vrlo masna plaća u usporedbi sa *garzonusima* rapskih zanatlija, koji su zarađivali samo 5 dukata za dvije ili više godina koliko je trajalo naukovanje. Rapski *patronusi* plaćali su manje, pa je *patronus* Juraj platio samo 72 libre (6 libara i 4 novčića bili su jedan dukat) za 5 godina službe sinu udovice Franice Negulić (17/2. F. Fabjanić, V. F. 40v.). *Garzonusi* i sluge obaju spolova nisu se mogli ženiti ni udavati, a ako su to učinili i prekršili ugovor, oni su gubili plaću, koja se trebala platiti na kraju roka službe (1555. 24. K. Fabjanić, V. 21r.).

Sluge obaju spolova ulazile su u službu svojih gospodara na određeno doba za plaću utvrđenu ugovorom. Nećak svećenika Jurja Dragomšića iz Novigrada od 18 godina morao je 1500. (11. B. Bonzius, F. 72v.) služiti dvije godine za 8 libara plaće i neku odjeću, što se sve plaćalo odnosno davalo na kraju roka. Njegova trinaestogodišnja sestra morala je služiti Zahariju iz Bergama 6 godina za 24 libre i neku odjeću kao *pedesqua*, a to će reći osobna služavka. Uočljiva je razlika izmađu plaće muškog i ženskog sluge. Sluge nisu smjele napustiti službu prije isteka ugovorenog roka, a gospodar ih nije smio ni otpustiti. Ako su to ipak učinili, gubili su plaću. Sluga je morao slušati gospodara i služiti ga, dok ga je gospodar morao izdržavati i odijevati.

Poljski radovi tražili su u sezoni mnogo muške i ženske radne snage i to osobito u doba žetve ili u doba berbe grožđa. Mnoge sluge dolazile su iz hrvatskog kopna (12. D. Hermolais, II. F. 12r.). Veslačka služba na galiji, koja je bila tlaka, a na nju ću se osvrnuti na drugom mjestu, stvarala je veliko pomanjkanje radne snage među muškarcima (1501. 12. D. Hermolais, II. F. 16r.). Poneki sluga znao je dobro zaraditi, kao Stjepan koji je počeo kao sluga Enrica Badoera (1509. 12. D. Hermolais, II. F. 43r.). On je uštedio neki novac pa je kasnije davao zajmove uz kamate.

Služavke, koje su se zvale, kako već rekosmo, *pedesqua* a potom još *fantescas* i *garzona*, imale su izgleda da postanu *massaria* ili *massera* (1535. 17. F. Fabjanić, IX. F. 31r.). *Massaria* je bila predstojnica posluge u vlastelinskoj kući, dakle u središnjici feudalnog veleposjeda. Klara, kći obućara Jurja nazvanog Vertoguzac, zarađivala je kao *massaria* Franca Zudeniga 6 libara godišnje i odjeću. Janja, koja je došla s hrvatskog kopna i bila dijete bez oca i majke, postala je *massera* Vitala iz Brescie poslije 15 godina koje je provela kao *garzona* Franice Citadela (1535. 17. F. Fabjanić, X. 13r.). Ona je postala *massera* na 5 godina za plaću od 20 libara i novu odjeću, što se sve davalo na kraju toga roka. Giovanni Antonio Colleoni, koji je iz Bergama prognan na Rab, uzео je za *fantescu* Margaritu Grgurinić obvezavši se da će je na kraju roka službe udati i da će joj dati miraz.

Ocrtali smo sliku dijela jednog razdoblja rapske povijesti u njezinoj svakidašnjici 16. st. Tu povijest čine stotine malih zakupnika, zemljoposjednika, zanatlija, brodograditelja i sl.

Ivan Pederin: PRODUCTION RELATIONS ON THE ISLAND OF RAB IN THE 16TH CENTURY

S u m m a r y

This article is a review and an analysis of contracts between feudal lords and agricultural bondsmen and shepherds and also a review of cultures and agricultural methods. The analysis of contracts reveals of differences between the feudal systems of Rab and of other parts of Dalmatian Croatia late in the 15th c., which was the period of decay. After the crisis agriculture was renewed in mid-sixteenth century. At this time the contracts present a variety of possibilities and reveal the mentality of the bondsmen.

In Dalmatia the form of feudalism is the colonate. It means that an agricultural worker obliges himself to cultivate the land and to give his lord part of the crops. He is a free man and his lord does not collaborate with him, he is a lazy lord, mostly absent.

The agricultural producer of Rab (*Arbe*, Ἀρβη) is a *conductor* which means that he cultivates the land of his lord, giving him part of the crop. He is obliged to live on this ground with his family for the period of the contract. The lord collaborated with him giving him seeds, animals for agricultural work, tools for the crop of vineyards, etc. This is a close collaboration which presents more and more variety. The feudal estate is a federation of a number of *conductores*, all linked to the lord and his infrastructure.

The communal pastures were divided in a number of "flocks" where sheep and goats pastured. One or more shepherds looked after these flocks, which were owned by a number of owners who were shareholders of this flock.

This article reviews the chalk kilns, the mills, their construction and acting. Finally, the social and juridic situation of male and female workers and their economic problems are analysed, too.